

КИРИЛ ХРИСТОВ БЕЗ РЕТУШ

Георги Цанев

Боя се, че тия ми спомени няма да се харесат на безкритичните почитатели на Кирил Христов. Аз не ще се старая да уравнивявам светлините и сенките в неговия образ — ще излагам фактите каквито си са, т. е. както аз съм ги възприел, без нарочни подправки. Мемоарите са специфичен литературен жанр — те не са нито критика, нито историко-литературна оценка — макар че може да съдържат моменти и от едното, и от другото. В тях се смесва отношението ти към поета с впечатленията ти от човека — и дори преди всичко от човека. Ти мислиш както за особеностите на таланта, така и за склонностите на личността, за чертите на характера на автора — така както се проявява той при всекидневните си срещи и връзки със своите колеги и с хората изобщо — и най-вече, както ти си го усетил. Оттук и субективизмът на мемоарите. Поетът си остава пак поет и с човешките си слабости (ще изгуби нещо от нравствената си същина, но не и таланта). Това са знаели добре древните гърци, които са почитали своите богове, макар да са виждали човешки слабости в тях и да са създавали разкази за техните слабости.

Трябва да призная, че сега, когато сядам да пиша спомени за Кирил Христов, не мога да се освободя от поразителното впечатление, което ми направи неговият дневник „Време и съвременници“, дето е отразен с всичките си крайности неговият характер. Това са осем огромни тома (всеки от по 400 до 500 страници) — четох ги преди четири години в Прага, в Архивния институт на Чехословашката академия на науките. Бяхме с Петър Динеков. Всеки ден излизашме от института като ударени в главата, зашеметени от всичко онова, което беше написано в тоя дневник за Иван Вазов, Пенчо Славейков, д-р Кръстев, П. К. Яворов и др. Помагам само някои от ония, които са посрещнали Кирил Христов като поет много добре, помагали са му, насърчавали са го. Всички те са направо обругани, очернени. И странното е, че всичко е разказано искрено, като оплакване на неоправдан, неоченен, измамен човек, комуто всички кой знае защо искат да напакостят. Искат да го потулят. Разказано е с дълбока самоувереност, че се разкрива една жестока истина. Има някакъв подтекст — а някъде дори явни обвинения, — че му завиждат. Но това не е всичко. Дневникът „Време и съвременници“ издава у автора, от една страна, крайна подозрителност, болезнена мнителност, мания за преследване. От друга страна, авторът е изразил с една почти наивна безцеремонност твърде високо мнение за себе си — втора мания: че е най-големият писател или поне един от тримата, които биха могли да се посочат като най-големи писатели у нас. Нещо, което намираме и в стиховете му. Егоцентризмът, характерен и за живота, и за творчеството му, не му позволява да обгърне по-широко света и делото на своите колеги. Той се дразни, когато общественото внимание се спира повече на друг писател — сякаш се чувства ограбен.

Около юбилея на Вазов например е написал цял том и повече. Денем ходи, участва активно в юбилейните тържества, изказва се с възторг за стария поет — негов учител, — а вечер, останал сам, сякаш изпада под властта на някакъв зъл демон, който му нашепва враждебни мисли. Той сяда над дневника и, обхванат от критични настроения, започва да рисува в нелепи

положения, да осмива саркастично Вазов и всички други, с които се е срещал — все така искрено, както искрено им се е усмихвал и е приказвал приятелски с тях през деня. Необясним клиничен случай. . . Очевидно, не е бил лек животът на поета, обременен с такива тежки мисли, с такава мъчителна подозрителност и страх от преследване.

Изтъквам това, защото и при срещите си с мене тия черти в нещастния характер на Кирил Христов се проявяваха.

Сега да започна поред, от началото.

Когато аз следвах в гимназията, живите автори не влизаха в учебния материал. За Кирил Христов знаех, бях чел нещо от него поради личните си интереси към литературата. Между някои от учениците бяха известни неговите любовни стихотворения и песните му от „Самодивска китка“, една част от които влизаха като цикъл „Колибарски песни“ в излезлите през 1903 г. с предговор от Иван Вазов „Избрани стихотворения“, които имам в моята библиотека може би още от онова време. Помня такъв случай. Бях в пети или шести гимназиален клас във Враца (сегашни девети или десети), в междучасието един ученик, който обичаше да показва своята литературна начетеност, се изкачи на катедрата и издекламира:

Меглено моме, Меглено,
ябана, душо, отивам,
оти умирам за тебе —
умирам да те целивам.

Не помня дали рецитира само първата строфа или и втората, но в края каза: „Това е от Кирил Христов, „бисерен лирик“ в нашата литература“. Предполагам, че начетеността на моя съученик не е стигала дотам да е научил това от книгата на проф. Балан „Българска литература“ — той просто го беше прочел на последните страници пред втората корица в някоя от стихосбирките на Кирил Христов: там по онова време авторите препечатваха мисли от отзивите за тяхната поезия.

В ония години аз бях пленен от Пенчо Славейков, главно от неговите „Епически песни“. По Пенчо Славейков беше увлечена тогава голяма част от нашата интелигенция — и прогресивната. В автора на „Епически песни“ беше влюбен и моят братовчед Иван Йотовски, анархист-толстоист. Като студент по философия в Софийския университет той посещавал лекциите и семинарите на д-р К. Кръстев и веднъж присъствувал в една от университетските аудитории, дето Пенчо чел — много хубаво! — свои стихове. (Пенчо Славейков е първият поет у нас, който е чел публично свои художествени произведения — родоначалник на литературните четения.) Иван обичаше често в разговорите ни — а през време на Първата световна война и в писмата си — да цитира стихове от Пенчо — особено от философските му поеми. Например: „Де гордото съзнание, че грей /величие в човешката неволя /“; или: „Повея хладний дъх на ранна есен, /и тъмний парк се в мрачината сепна“; или (през време на войната): „Ще дойде край, но, боже мой, кога?“

Така беше тогава: ние, младите хора, даже в писмата си до момичета, цитирахме мъдрости от философи и стихове от поети.

Но да се върна към Кирил Христов, че ако продължа да говоря за това ни литературно увлечение и ме чуе той от оня свят, ще се обърне три пъти в гроба си. При това аз никога не съм се интересувал особено много от него — отбеляскваше ме грубата еротика в неговата поезия. По отношение на „Самодивска китка“ споделях мнението на Пенчо Славейков. А наскоро след това, през войните, се прибави и лошата слава на патриотар и шовинист, която придоби Кирил Христов със своите вулгарно войнствени стихове. Ние социалистите-тесняци не можехме да понасяме подобна поезия. И още: аз знаех, че — отричайки се от славянската си същност — той се подписваше някъде Кирил Татаробългарски. . . Това, разбира се, не ми е пречило да се възхищавам от свежата му поезия за природата, от някои негови балади и поеми из народния живот и от редица други стихотворения измежду по-ранните.

За пръв път се срещнах с него и се запознах в Прага през юни 1938 г. Бях отишел там заедно с група български писатели на конгреса на Пенклуба. Ние бяхме гости — официалните

делегати бяха Ст. Л. Костов и Константин Константинов. Кирил Христов дойде при нас, българските писатели, първата вечер — вечеряхме заедно с него всички. За пръв път го виждах — едър, изправен, с огромен нос и гола, бръсната глава. Така се случи, че бях все до него — и по улицата вървахме един до друг. Приказвахме за много работи — главно за българската литература. В началото се получи малко неловко положение. Щом се запознахме, той веднага ми каза: „Четох вашата статия за мене — хубава е.“ А аз не бях писал никаква статия изобщо за него и не знаех какво промъкнах, но той разбра. Замълчахме и двамата. Вероятно някоя чужда статия — изглежда от Цветан Минков — беше взел за моя. Може би даже в своето мънкане съм му казал това. Както и да е — минаха няколко минути и продължихме разговора в дружеска атмосфера, както се казва. Моето име му беше известно — понеже пишеше често в чешкия печат и най-вече в „Prager Presse“ информации за българската литература, той беше поменавал няколко пъти и мои работи. От онова, което по-нататък говорихме, си спомням, че приказваше най-много за себе си — кой как го хвалил, канеше се да се връща в България. За него у нас се пишеше вече доста. Той отвори дума за една статия на Д. Б. Митов в „Литературен глас“, в която го наричал „най-големият от живите български поети“. Съобщавайки това, Кирил Христов рязко, сякаш Д. Б. Митов стоеше пред него, каза: „Какво го усукваш, бе байно, кажи си направо: най-големият български поет! Що ти трябва да бъркаш живи и мъртви!“

След тая първа вечер не помня да сме се виждали пак с него, макар да прекарахме в Прага около седмица (самите заседания продължиха от 27 до 30 юни). Не си спомням и дали той се вести изобщо на конгреса на Пенклуба. Но сигурно не е идвал. Тъй като след завръщането си от Прага аз веднага написах обширна статия за заседанията на конгреса, в която съобщавах за всички, които са участвували — ако беше идвал, щях да помена и неговото име. А там ставаша интересни разисквания — за свободата на творчеството, за дълга на писателя, против преследвания на писатели в хитлеристка Германия, против войната и др. На конгреса присъствуваха писатели от много страни — между тях някои, като Уелс, известни по цял свят. Атмосферата беше тревожна, целият чешки народ беше обхванат от висок патриотичен подем.

*

Наскоро Кирил Христов се завърна в София. Срещяхме се често в книжарницата на Иван Коюмджиев на сегашния бул. Руски (приблизително дотогава днес е магазинът за грамофонни плочи). Коюмджиев беше започнал да преиздава съчиненията му, които авторът ми даваше с приятелски надписи. През 1939 г. в юнската книжка на редактираното от мене сп. „Изкуство и критика“ аз отпечатах моя кратка отрицателна рецензия за романа на Хр. Цанков-Дерижан „Аз бягам от една жена“ — едно съвсем неграмотно съчинение, в което няма нито помен от изкуство. Но Кирил Христов му беше написал предговор, а Писателският съюз го беше наградил. Заговя и рецензията ми беше остра. Тя започваше веднага с отрицание: „Тоя роман не би заслужил нито два реда отзив, ако не бе награден от Писателския съюз“ — и завършваше така: „Читателят, който не е з а д ъ л ж е н да прочете докрай романа „Аз бягам от една жена“, сигурно би го захвърлил още в началото. Но ако би имал търпението да прочете поне първите 54 страници, той би намерил все пак нещо интересно. Това е признанието на главния герой: „Тогава аз разбрах, че за глупост — никога не наказват“. Уви — би прибавил читателят, който познава нашия литературен живот, — не само не наказват, но и награждават. . .“

След прочитането ѝ Дерижан изпаднал в ярост. Макар да ми беше изпратил романа си с надпис: „На г-н Цанев — спомен от автора“ — той решил да затвърди и увековечи тоя „спомен“ с една свирела, но просташка статия против мене, написана в махленско-клюкарски стил и озаглавена „Един доморасъл критик“. И за да има един голям авторитет зад себе си, слага като мото на немски и на български известната жестока присъда на Гюте за критика: „Убийте псето. То е рецензент!“ Статията беше обнародвана във в. „Мир.“ В нея, без да подозира, той в същност потвърждава моята преценка. В края се учудва как съм могъл да не съзря „и помен от изкуство“ в една книга от 337 страници, за която „най-големият ни жив писател“ Кирил Христов в предговора към нея казва, че тя „заслужава напълно вниманието на всички ония читатели, които не дилят в книжнината на един народ забава, а художествено изобразени най-важните неговии

особености". Разбира се, Кирил Христов беше написал един приятелски предговор, без може би да е прочел романа или само го е прелистил. . . Защото тая бездарна книга няма нищо общо с особеностите на народа.

Един ден се срещнахме случайно с Кирил Христов на улицата и той каза, че ще ми остави новата си книга при своя издател Иван Коюмджиев. Между другото стана дума за статията на Дерижан против мене. Той негодуваше, че в нея Дерижан се позовава на него. Предговорът — обясняваше ми той — няма това значение, което му се придава. Няколко дена след това аз получих книгата — второ издание на „Слънчогледи“ (1939) със следния надпис от автора:

На г. Георги Цанев,

към когото нямам на съвестта си ни най-малка некоректност и с когото някои безскрупулни люде напраздно полагат грижи да ме свадят.

София,

Кирил Христов

4. VIII. 39

Посвещението съдържахше явен умисъл. След нашия разговор за мене нямаше никакво съмнение, че с „безскрупулни люде“ се намеждаше именно за Хр. Цанков-Дерижан. Тоя жест на Кирил Христов не можеше да не ме зарадва и дори поласкае. Те бяха приятели с Дерижан — това ми беше известно (но тогава още не беше ми известно, че в дневника си го нарича „литературна буболечка“), — а ето, той не ми се сърдеше, че съм написал рязко отрицателна рецензия за романа на приятеля му, при това роман, препоръчан от него на българските читатели. И не само не ми се сърдеше, но и порицаваше статията на Дерижан. . .

Не означаваше ли явно тая постъпка на поета към мене отношение на благосклонност и приятелство?

Не, приятелство още не — до приятелство ние не можахме да стигнем. Срещяхме се, приказвахме си любезно по различни литературни въпроси. Разбира се, говореше преди всичко той — разказваше ми за себе си, за отношенията на другите към него (все лоши). Минителен, той виждаше навсякъде врагове, подозираше колегите си, че му завиждат. Живееше непрекъснато с мисълта, че някой му пречи. Най-новият му „враг“ в ония години беше Елин Пелин. Веднъж ми разправи подробно (както е разправял и на други) за отношенията им с него. Поправял му разказите, някога, в началото, намерил му работа. Елин Пелин бил толкова изпаднал по едно време, че подал заявление за горски стражар. Тогава Кирил Христов говорил с някой си министър (не каза, че това е Шишманов), та дали на Пелина друга работа: назначили го в някаква библиотека. А сега, когато ставало въпрос да бъде избран Кирил Христов за член на Академията, Елин Пелин агитирал усилено против него — защото искал да бъде избран Ал. Балабанов. Така ми обясни Кирил Христов пропадането си при избора в Академията на науките.

Беше излязла вече в сп. „Българска мисъл“ статията му за Пенчо Славейков — една ужасна статия, в която бяха минати границите на всяко приличие. Илюстрация на литературните нравы в най-грозната им форма, истински скандал, тя предизвика общо възмущение. Срещу автора ѝ бяха написани редица остри статии. Кирил Христов беше показал и на новите поколения своя характер откъм най-неприятната му страна. В тая статия има едно твърдение за Пенчо Славейков, което — след прочита на статията, както и след прочита на дневника „Време и съвременници“ — може с пълно право да се върне на автора: „Що се отнася до твоя характер — рядко книжовник е оставял толкова документи против себе си!“

Макар да знаех, че е преживял известна положителна еволюция (мразеше хитлеристите, които завладяха Чехия и бяха започнали война, възвърнал си беше славянското съзнание), аз все още не му се доверявах напълно. Известно ми беше, че той често мени настроенията си и отношението си с хората, и не го канех за сътрудник на „Изкуство и критика“, което имаше

антифашистки задачи. Можеше да ми сервира нещо неприятно: да ми предложи някое съвсем неподходящо за нас съчинение — че да се чудя как да му го върна. И в писмата си до него винаги съм се изразявал предпазливо — така, че да не може нищо да бъде използвано във вреда на мене или на списанието. Но той сам ми предложи своето сътрудничество. Ето неговото писмо:

Уважаеми и драги г. Георги Цанев,

Отдавна имам желание да пращам по нещо на Вашето грижливо уреждано списание „Изкуство и критика“; струва ми се, че еднаж Ви дори казах това в старата книжарница на Коюмджиев. Но на няколко пъти се случва така, че щом се заловя да Ви приготвя някой къс, попречва ми нещо мъчно преодолимо. Така миналото лято бях взел да препиша на машина за Вашето списание писмата на Д-р К. Кръстев до мене — една в много отношения интересна колекция — и да ги свържа с обяснителни бележки; но разболях се тежко и работата остана незавършена. Неотдавна бях решил да се намеся във водената с разумно самообладание препирня Далчев — Радевски: имам едно схващане, което, струва ми се, би хвърлило мост между двамата; ала побоях се, да не би тия млади събратя, ако не да кажат, поне да си помислят: „Ами ти пък — поет от преди войните — защо се месиш?“ (макар аз да се разбирам дори с най-младите по-добре, отколкото със свои връстници). Изоставих и това — ако и обстоятелството, че именно съм „от преди войните“ да ми позволява да гледам, като от един водораздел, от двете страни на планината, което и при тая препирня не е без значение. Може би най-добре е, че като начало на своето сътрудничество Ви пращам една поема, писана при големи страдания в болницата.

Вашето списание, между другите си достойнства, се коригира и образцово; все пак бих желал да видя II коректура: може би тук-там ще бутна по някоя дума.

Още една молба: ако е възможно, да ми се запазят — може и от макулатурни листове — 10—15 отделни отпечатащи.

По въпроса за хонорара — приемам напълно каквото определи почтеното наше най-старо книгоиздателство.

С приятелски поздрав

Кирил Христов

Оправда се моята боязън, че Кирил Христов може да ме изненада с нещо неприятно. Изпрати ми обещаната поема. Самата тя — макар и художествено слаба — не беше най-страшното в случая. Носеше заглавие „Среща със смъртта“. С остарял и някъде измъчен стих тя разказваше поетически неосмислено, надълго и нашироко преживяванията на автора в болницата — откак го отнасят на носилка, докато се връща оздравял у дома си с „отворена кола“. Но под заглавието стоеше посвещение, което ме възмути: „На Бориса Йоцов, приятел верен и в беда.“ А Йоцов беше фашист, министър на просветата, имаше толкова реакционни, фашистки прояви в нашата култура. От години аз нито говорех, нито се поздравявах с него. Подобно посвещение не можех да допусна по никакъв начин в списанието. Но как да обясня това на Кирил Христов? Не смеех съвсем открито да му говоря (както си говорех с близките сътрудници — комунисти и антифашисти) — нали беше приятел с Йоцов! Седем пота ме обляха. Не помня точно какви обяснения съм му дал. Принципните идейни съображения той не би разбрал, а можеше и да изложи (без сам да иска дори) списанието — стига да довереше това на своя „верен приятел“, който мразеше „Изкуство и критика“. Може би съм наблегнал на личните си лоши отношения с Йоцов — това за него беше по-понятно и приемливо. . . Как точно се разви разговорът, забравил съм, но най-после той си взе обратно поемата (поместена после в книгата „Последни пожари“, 1944). Даже ме изненада в известен смисъл; нали минаваше за упорит и свадлив човек, а много лесно се примири и се съгласи с мене. „Да, разбирам ви много добре“ —

каза той. Тия му думи съм запомнил, защото ми направиха силно впечатление. „Ще ви дам нещо друго.“ И след няколко дена ми донесе спомените си за Стоян Михайловски, които излязоха в книжка трета на „Изкуство и критика“, 1943 г.

Както личи от писмото му, Кирил Христов се канеше да вземе участие в спора, който водеха през 1942 и 1943 г. в „Изкуство и критика“ по редица основни въпроси на детската литература Христо Радевски и Атанас Далчев. Но статия не написа, нито пък се опита в разговорите ни да обясни какъв „мост“ се готвеше да хвърли между двете спорещи страни. Той поменава и за писмата на д-р Кръстев, обработката на които не успял да довърши, та вместо тях ми даде спомените си „Домът на д-р Кръстев“. Тая работа, както и другата за Михайловски бяха от книгата му „Затрупана София“, която готвеше по онова време. В списанието обнародва и стиховете си „Българи по звездите“ (от бъдеща сбирка „Последни пожари“).

Той държеше на сътрудничеството си в „Изкуство и критика“ — желаше често да се явява на неговите страници. Преди да ми изпрати „Домът на д-р Кръстев“, той е кроил да ми предложи нещо от „Последни пожари“, както личи от следното писмо:

Красно село, 30. III. 43

Драги г. Георги Цанев,

Исках да Ви изпратя 3—4 страници от „Последни пожари“, но едно ненадейно възвръщане на болестта ми ме свали на легло. Грижата на лекаря е дано може да прекарам още няколко седмици дома, догдето се добре позатопли, та тогава да бъда пренесен за операция.

За тази кн. на „Изкуство и критика“ и без туй се може би закъсня; но за следващата непременно ще пратя нещо, щом бъда жив.

Приятелски поздрав

Кирил Христов

Той не се задържа дълго на легло, както се опасяваше. След оздравяването си, изглежда, е прегледал отново стиховете, които е мислил да ми изпрати, и му се е видяло, че мъчно ще минат през цензурата и че ще си имаме неприятности с нея. Без да ми ги покаже, той ми писа, че е решил друго:

Драги г. Георги Цанев,

За да нямаме разправии с цензурата, вместо от „Последни пожари“ пращам Ви една глава от „София в спомен“.

Желал бих да прегледам II коректура.

Красно село

19. IV. 43

Приятелски поздрав

Кирил Христов

„София в спомен“ — това беше първото заглавие на „Затрупана София“, а главата — „Домът на д-р Кръстев“.

От администратора на „Изкуство и критика“ Георги Георгиев, бивш мой ученик от II мъжка гимназия, тогава студент по медицина, научих, че Кирил Христов търсел издател за книгата си. Ведната в писмо му предложих да поговоря с нашите издатели да му я издадат. Те се съгласиха — и „Затрупана София“ излезе в „Книгоиздателство Христо Г. Данов“. На другата година тя получи наградата на столичната община.

Кирил Христов се интересуваше от творчеството на младите. Когато във февруарската книжка на „Изкуство и критика“ 1943 г. се появи поемата на Валери Петров „Палечко“, която направи силно впечатление в прогресивните културни среди, той веднага изрази радостта си в отворено писмо:

Красно село, 24. III. 43

Драги г. Георги Цанев,

Току-що прочетох поемата на Валерий Петров „Палечко“. Струва ми се, аз пръв ще поздравя в печата новия събрат, който с такъв блясък изстъпва на литературната сцена. Работата му — за всички възрасти — се явява като чудесна илюстрация към препирнята Далчев—Радевски.

Ще се отбия в петък към 5 ч. в книжарницата на Данов. Ако Ви е възможно да бъдете там по него време, много ще ми е приятно. В случай, че младият поет е в София, моля Ви, явете му да дойде и той.

С приятелски поздрав

Кирил Христов

Срещата с Валери като че ли не можа да стане. Но когато се видяхме с Кирил Христов, той отново започна да изказва възхищението си от „Палечко“ и да ме разпитва за автора. Казах му какво беше писал дотогава и че е студент по медицина. Когато му съобщих, че е син на известния юрист адвокат д-р Нисим Меворах и че носи презимето на майка си, която е българка, — Кирил Христов се сепна, замълча за миг, но след това енергично каза: „Няма значение — все пак ще напиша“. И... не написа.

И тъй — „приятелските поздрави“ на Кирил Христов и обръщенията „драги“ продължаваха. Ние се срещаме ту в книжарницата (на сегашния бул Руски, № 6), дето беше редакцията на „Изкуство и критика“, ту в печатницата на Данови в Подуяне, дето се печаташе „Затрупана София“. И всичко изглеждаше добре. Кирил Христов не показва никаква чепатост, беше дори много сговорчив. Отношенията между редактор и сътрудник се развиваха гладко — докато един ден дяволът си показа рогата и пусна своите козни: събуди подозрителността на поета. Отде и как дойде недоверието на Кирил Христов към мене (може би тук има пръст неговият „приятел верен“, който беше голям интригант) — не знам. Но веднъж — беше 26 октомври 1943 г., — като влязох в издателството, Веселин Данов ме извика и — явно ядосан — ми показа едно писмо, току-що получено, от Кирил Христов. Даде ми го с думите: „Виж какво пише — тоя човек е болен!“ А ето какво пишеше:

Красно село, 26. X. 43

Уважаеми и драги г. Веселин Данов,

Много естествено е, че г. Георги Цанев ще ревнува книгоиздателството Ви и че в някои случаи би желал да го доближават при негова препоръка и под негова зависимост, дори когато се касае за установени писатели. Случайно узнах, че приятели на г. Ц. са поощрили тая му ревност. А по някои недвусмислени негови постъпки аз и сам трябваше да разбера, че той се един вид разкайва, гдето е одобрил моето приближаване на книгоиздателството и готов би бил да ме затрудни, ако би останала, макар отчасти, в неговия ръце работата. Затова, моля Ви, не давайте под какъвто и да е предлог — най-малко

по негово желание — монте „Последни пожари“, да се ровят в тях той, жена му и приятелите му. Ако моето име не е достатъчна гаранция за книгата ми, Вие сам и още неколцина културни люде от Вашите близки можете най-добре да се справите със случая — в традициите на основателя на книгоиздателството — без помощта на външен лектор, който понякога най-ненадейно може да се превърне на неподозиран вътрешен враг.

От „Затрупана София“ има вече 5—6 коли набрани. Ще миня тия дни да Ви вида (пак се разправам с простуда) и да получа, ако е възможно, част от хонорара.

С приятелски поздрав

Кирил Христов

Едва ли е нужно да обяснявам, че това странно писмо е чиста фантазия. Тогава аз все пак бях изненадан — защото отношенията ни с Кирил Христов в оня момент бяха най-добри. Но сега, когато съм вече чел неговия дневник и знам неговата болезнена подозрителност и лесната промяна на настроенията и отношението му към хората, с които е имал връзки, — аз не се учудвам. Болест като болест. Но тук имаше и нещо не съвсем чисто — подмятането, че бих могъл „най-ненадейно“ да се превърна в „неподозиран вътрешен враг“ на издателството. Това подмятане беше възмутило най-вече Веселин Данов — човек възпитан в строга морална чистота, който не можеше да понася никакви интриги. След известно време, когато Кирил Христов отишъл при него, той му заговорил с рязък тон за писмото. . . Но тук искам да дам думата на един непосреден документ от онова време — моя дневник (в който за съжаление много рядко, сегиз-тогиз вписвах по нещо).

1 де к. 1943. . . Преди 20 дена Веселин Данов е казал доста остро на Кирил Христов, че не бива да му пише подобни писма. „И защо ми пишете за Цанев такива неща? — запитал Веселин. — Че аз не Ви и познавах. Нали той Ви доведе в издателството? По негова препоръка решихме да Ви издадем книгите! Най-после, ако имате с него нещо, защо поставяте мене помежду вас? Разправайте се Вие. Обяснете се с Цанев и направо, ако има за какво да се обяснявате.“ Кирил Христов смънкал нещо срещу острия тон на Веселин и обещал, че ще ми се обади — да се обясним. Веселин добавил още, че не ми бил показал писмото, но че се чувствувал неудобно: защото в същност трябвало да ми го покаже.

След тоя разговор с Данов Кирил Христов не ми се обади. Вчера — на 30. XI. — го заварих в печатницата при коректора Ат. Прахов. Разбира се, не биваше с нищо да издам, че ми е известно писмото му до Веселин: обещал съм това. И чаках да видя дали той ще поиска да се обясни. Нищо подобно. Ни лук ял, ни на лук мирисал. Започва — най-приятелски — да говори за други неща. Отидох в другата стая да коригирам нещо. Дойде при мене и започна да ми разправя, че скоро щял да подреди писмата на Мара Белчева до него, да напише обяснителни бележки към тях и да ми ги даде за „Изкуство и критика“. . . След малко се видяхме отново в стаята на д-р Христо Г. Данов. Пак приказвахме за други работи. Собствено говори той — и винаги за себе си. Пишел сега нов роман — из живота на българските писатели. Щял да бъде много весел роман. След артистите, писателите си завиждали най-много. Очевидно, основното качество на писателите, които ще рисува в романа си, ще бъде завистта. — Как може човек да бъде толкова повърхностен и дребнав!

Жалко, че не мога да се издам пред него за писмото — бих научил може би интересни неща за изворите на литературните интриги у нас.

Снощи Веселин ми даде да прочета една глава, която Кирил Христов искал да помести като последна в книгата си „Затрупана София“. Писана е сега — след отпечатването на книгата му. Заглавието ѝ е: „Малко радост на залез“. Ето началото ѝ:

„Бавен печален залез в грамадни облаци, вътре в мене и вън. Благословен любим труд: само в него намира още опора помръкналата душа.

Говорех с критика Георги Цанев, редактор на списанието „Изкуство и критика“, за тази своя книга: как би могла да излезе в по-приличен вид.

— Защо не се обърнете към издателството на нашето списание, Христо Г. Данов? — каза той.

— Много пъти съм мислил кое ми е пречило никога през живота си да не сторя това. Струва ми се, че причината е само една: нашето най-старо книгоиздателство като че печати само инцидентно изпяща литература, може би най-често за хатъра на този или онзи приятел.

— Може понякога да е било така. Но в последните години Данови се връщат към жива издателска дейност и не е далеч времето, когато тя ще си постави важни цели и обхватна програма.

— Това ме много радва! Те имат възможност да развият блестяща дейност. Чувам, че след Държавната и Придворната печатница тяхната била най-грижливо уредена, съвсем не нашенска работа. Но при това уверяват, че Данови били „тежки хора, чорбаджии“. . . Разбира се, в случая „тежки хора“ за мене значи хора почтени, които не се хвърлят през глава на всичко, както прави спекулантът, който е най-подвижният човек на света; а „чорбаджии“ тука значи хора с традиции, с пиетет към основателя на книгоиздателството Христо Г. Данов, не авантюристи, които не скъпят името си.

— Така е. Ако обичате, да ги запитам, макар да са много отрупани с работа.

— Да, моля Ви. И благодаря Ви за почина.

След няколко дена Георги Цанев ми яви да се отбия в Дановата книжарница на булевард цар Освободител, сам да поговоря с Веселин Данов.

По-нататък следват най-ласкави характеристики, открити похвали на Веселин Данов, Грую Данов, покойния Милош Данов, д-р Христо Г. Данов, д-р Христо М. Данов, бай Ботю фактора, коректора Ат. Прахов. Описват се книжарницата и печатницата с прилагателни в превъзходна степен.

Веселин не е съгласен да се помести в книгата тая глава: съвсем неудобно е, прилича на най-груба реклама. — Такова е и моето мнение. Ще кажа на Веселин, че не бива по никакъв начин да се печата в книгата тая глава.

Колкото се отнася до началото, разговор не е ставал помежду ни, а му предложих с писмо по администратора Георгиев да му издадем книгата. За „чорбаджии“ и „тежки хора“ не е ставало и дума. Той си го е измислил това.

С това свършват някогашните ми записки. Главата „Малко радост на залез“ не влезе в „Затрупана София“. Дали е останала в архива на издателството или си е прибрана от автора (кое е по-вероятно), не ми е известно.

Интересно е, че тая глава е писана след писмото до Веселин Данов против мене. Минало ли беше на Кирил Христов лошото настроение към мене? Или си беше взел бележка от острите думи на разсъждения Веселин Данов? Или убеден, че аз не зная нищо за писмото, е мислил, че няма да забележа противоречивото му отношение към мене? Във всеки случай няколко дена след като бях чел главата „Малко радост на залез“, той ми подари „Затрупана София“ с надпис:

На г. Георги Цанев
с най-добри пожелания

Красно село,
8. XII. 43

Кирил Христов

На другата година за известно време бях мобилизиран. Работите около „Изкуство и критика“ уреждах с писма до администратора Георги Георгиев, който между другото ме осведомяваше и за сътрудниците, в това число и за Кирил Христов. В едно писмо от Княжево (22 май 1944) той пише: „По случай седмицата на книгата в Горна баня беше уредено литературно четене, с което заслужава да Ви занимая. Мислех, че съм закъснял, но като влязох в салона,

забелязах само високата фигура на Кирил Христов. От публика нито помен. Това даде повод на писателя да ми каже някои неутешителни думи за софийския шоп. Най-сетне стана нужда да се пусне из селото глашатая, който събра няколко дузини ропоглави момчетин. Името на Горна баня беше достойно защитено.

Вчера К. Христов е получил наградата на Общината. Все пак той показва голяма за годините си енергия — след „Затрупана София“ и „Последни пожари“ е приготвил за печат книгата „Какъв е българинът“. Предчувствувам, че и тя ще вдигне не по-малко шум от „Затрупана София“, особено ако в нея се даде свободно израз на схващанията на автора и за вътрешната природа на българина.“

Това бяха срещите и връзките ми с Кирил Христов. Драматичният момент в тях угасна, без да се разгори. Връзките ни не бяха скъсани, така да се каже официално, нито продължиха фактически. Просто обстоятелствата на живота ни разделиха и всеки тръгна по своя път.

Към него ме върна пражкият му дневник. След пристигането си от Прага през 1964 г., ние с Петър Динеков в един разговор с проф. Михаил Арнаудов го осведомихме за тоя дневник и му намекнахме, че покрай хубавите работи, които има там за него като стар приятел на поета, — на много места и той е „нареден“. Проф. Арнаудов спокойно отговори: „Да, такъв си е бил винаги Кирил. . . Какво да го правиш.“

Да, сложна е човешката личност. Още по-сложна е личността на поета, и всичко, което би ни помогнало да си изясним неговата душевност или поне да надникнем в нея, е полезно да се знае, независимо от знака, който носи — плюс или минус. То ще ни помогне да разберем и неговото творчество.

Творчеството на Кирил Христов няма да загуби своето място в българската литература, ако се изнесе неретуширано всичко, което характеризира неговата противоречива личност, а психографията му ще спечели.